

Designing a Model of Art Education Based On Islamic Upbringing

Mohammad Hossein Zarei*

Abstract

The purpose of the current research is to design an art education model based on Islamic Upbringing in elementary school. To achieve this goal, amixed approach and Q-method have been used. A semi-structured interview was conducted with 15 experienced elementary school teachers in Fars province to collect information using the purposeful sampling method. The criterion for selecting the number of samples was datasaturation. In the secondpart, the help of 27 experienced teacher was taken on order to score the Q option that were derived from the qualitative results. The collected data were analyzed and clustered with the Q factor analysis method and introduced art education based on Islamic Upbringing with 5 factors, wich include 20 educational activities, 11 teaching methods, 27 goals of teaching art based on Islamic Upbringing, 18 cases of educational deficiency and 12 solutions to improve the quality of art education based on Islamic education; the results of the research showed that in the elementary school, IslamicUpbringing with the integration of art was not given much attention and suffered from many weaknesses and deficiencies. By representing and highlighting the existing reality, this model will be able to strengthen the Islamic- Iranian identity in students and provide a comprehensive perspectiveon what should be achieved through art in the field of Islamic Upbringing.

Key Words: Art Education; Islamic Upbringing; Elementary school.

---

* PhD, Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran,
Mhzarei@pnu.ac.ir.

طراحی الگوی آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی

محمدحسین زارعی*

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر، طراحی الگوی آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی در دوره ابتدایی است.

روش: برای دستیابی به این هدف از رویکرد آمیخته و روش کیو استفاده شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات از روش نمونه‌گیری هدفمند با ۱۵ نفر از معلمان با تجربه دوره ابتدایی در استان فارس مصاحبه نیمه‌ساختار یافته انجام شده است. معیار انتخاب تعداد نمونه اشباع داده‌ها بود. در بخش دوم به منظور امتیازدهی به گزینه‌های کیو که برگرفته از نتایج کیفی بود از ۲۷ نفر معلم با تجربه کمک گرفته شد.

یافته‌ها: داده‌های جمع‌آوری شده با روش تحلیل عامل کیو تجزیه و تحلیل و خوشه‌بندی شد و آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی را با ۵ عامل معرفی کرد که عبارت‌اند از ۲۰ فعالیت آموزشی، ۱۱ روش تدریس، ۲۷ هدف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، ۱۸ مورد کمبودهای آموزشی و ۱۲ راهکار در جهت بهبود کیفیت آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی. نتایج پژوهش نشان داد که در دوره ابتدایی به تربیت اسلامی با تلفیق هنر توجه چندانی نشده و دچار ضعف‌ها و کمبودهای فراوانی است که پس از بررسی و جمع‌بندی داده‌ها الگوی آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به دست آمد. این الگو با بازنمایی و برجسته‌سازی واقعیت موجود خواهد توانست علاوه بر تقویت هویت اسلامی-ایرانی در دانش‌آموزان چشم‌انداز جامعی درباره آنچه که باید به وسیله هنر در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی کسب شود را ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: آموزش هنر، تربیت اسلامی، دوره ابتدایی، الگوی آموزش، هویت، هویت اسلامی ایرانی.

مقدمه

دوره ابتدایی زیر بنای توسعه کودکان است. شکل‌گیری اخلاق، رفتار، منش و شخصیت در این برهه زمان از رشد و نمو انسان، تعلیم و تربیت در دوره ابتدایی را از اهمیت خاصی برخوردار کرده است. محققان معتقدند که این دوره زمانی طلایی در یادگیری کودکان است؛ زیرا در این سنین آنها از خلاقیت بالایی برخوردار بوده و سریع یاد می‌گیرند. از همین رو، به‌منظور دستیابی به اهداف آموزشی و یادگیری عمیق آنها باید از روش‌های غیرمستقیم، فعالیت‌های آموزشی متنوع و تشریفات آموزشی مختلف بهره‌گرفت (خیری و سلیمانی، ۱۴۰۰؛ درویشی و همکاران، ۱۳۹۴). در همین راستا، تحقیقات در کشور نشان داده است که آموزش هنر در دوره ابتدایی زمینه را برای رشد و تکامل کودکان فراهم ساخته و موجب پرورش خلاقیت و بروز استعدادهاى خلاق دانش‌آموزان می‌شود (اسود و اسلامی، ۱۴۰۰؛ طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۵؛ کیان و مهر محمدی، ۱۳۹۲؛ برخوردارى و همکاران، ۱۳۹۶). اما سابقه آموزش در سیستم رسمی آموزش و پرورش کشور ما نشان‌دهنده کم‌اهمیتی استفاده از هنر در تعلیم و تربیت کودکان در مقایسه با کشورهای پیشرفته دنیا بوده است (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۵). مهر محمدی (۱۳۹۴، ص ۲۲۷)، هنر را در تعلیم و تربیت یک چشم‌انداز تلقی کرده که به حاشیه رانده شده و مسئولان و برنامه‌ریزان به آن اهمیتی نداده و نیازمند توجه آنها است. با وجود ارزش یادگیری و تعلیم و تربیت به وسیله هنر، همواره سیاست‌های ملی آموزش و محدودیت‌های مالی، برنامه‌های آموزشی هنر را در معرض خطر قرار داده است (بوید و همکاران، ۲۰۰۹). این در صورتی است که آموزش هنر می‌تواند سبب درمان آسیب‌های اجتماعی شده و باورهای دینی در دانش‌آموزان را نیز تقویت کند (علی حسینی، ۱۳۹۹). اصولاً آموزش هنر تأثیری شگرف بر رشد اخلاق، رشد مهارت‌های فردی، اجتماعی، فرهنگی، اعتقادی، سیاسی و مذهبی افراد دارد. بی‌شک می‌توان از هنر به مثابه مظهر نگرش‌های معنوی و اعتقادی یاد کرد (زیبا کلام و همکاران، ۱۳۹۵). دانشمندان اسلامی نیز همواره به این موضوع تأکید دارند که بین هنر و دین‌داری رابطه عمیقی وجود دارد. در نگرش‌های اسلامی، هنر از جایگاه بالایی برخوردار بوده و اندیشمندان این حوزه اذعان دارند که اهداف تربیت اسلامی از رهگذر تربیت هنری نیز محقق خواهد شد (مرادیان محمدیه و ترکاشوند، ۱۴۰۰). مهم‌ترین اقدامی که نظام تعلیم و تربیت کشور باید به آن اهمیت داده و منطبق با آن آموزش‌ها را هدایت کند توجه به اندیشه‌های اسلامی است. هنر به‌عنوان یک منبع درسی بسیار مهم در آموزش و پرورش دوره ابتدایی همواره این امکان را فراهم ساخته تا جنبه‌های غیر قابل بیان و مفاهیم

معنوی، اعتقادی و مذهبی در دین اسلام را تبیین کرده و به گونه‌ای زیبا، حسن و جمال دین اسلام را که خود الهام‌بخش تمام زیبایی‌ها در جهان است، به نمایش بگذارد. از همین رو، هنر غنی‌ترین راه برای رسیدن به درک درستی از آموزه‌های دین اسلام در کودکان است، زیرا این منبع درسی نقش مهمی در تعامل با محیط پیرامون کودکان و هویت فرهنگی، تاریخی و اعتقادی آنها دارد، به همین دلیل انتقال چنین شناختی به آنها به وسیله درس هنر قابل حصول‌تر خواهد بود. لذا بهره‌گیری از آموزش هنر به صورت تلفیقی در جهت تربیت اسلامی توسط بسیاری از پژوهشگران مورد تأکید قرار گرفته و ضرورت اجرای آن را دارای اهمیت بالایی می‌دانند (علی حسینی، ۱۳۹۹؛ زیباکلام و همکاران، ۱۳۹۵؛ مرادیان محمدیه و ترکاشوند، ۱۴۰۰؛ یعقوب‌زاده و آهنی، ۱۳۹۵؛ اردشیری و همکاران، ۱۴۰۱؛ مهدی‌زاده تهرانی و همکاران، ۱۳۹۸؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۵؛ بختیاری و خلجی، ۱۳۹۱). هدف پژوهش حاضر نیز طراحی الگوی آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی بوده و در تلاش است تا تمام ابعاد تربیتی آموزش هنر در مدارس دوره ابتدایی را مد نظر قرار دهد تا آثار و نتایج آن در حوزه برنامه‌ریزی درسی و سیاست‌گذاری آموزشی درس هنر قابل مشاهده گردد.

مفهوم شناسی

آموزش هنر

آموزش هنر را می‌توان یادگیری مبتنی بر هنر تعریف کرد (موسوی و همکاران، ۱۳۹۵). هنر پایه و اساس تعلیم و تربیت است (زیبا کلام و همکاران، ۱۳۹۵). از نظر برخورداری و همکاران (۱۳۹۶) آموزش هنر در نظام آموزش و پرورش با نمایاندن خصوصیات زیباشناختی موجب آموزش اخلاقی، رفتاری و انسانی دانش‌آموزان می‌شود؛ همچنین وی معتقد است هنر هم روش است و هم محتوا از همین رو قدرت فزاینده‌ای در انتقال مفاهیم دارد. اسود و اسلامی (۱۴۰۰) هنر را یکی از اشکال اساسی تجربه انسان می‌دانند و می‌گویند آموزش هنر نقش بسزایی در یادگیری حوزه‌های محتوایی خواهد داشت. مکتب‌های گوناگون تربیتی، آموزش هنر را وسیله‌ای کارآمد برای رشد مفاهیم جنبه‌های مختلف زندگی کودکان می‌دانند. اغلب کشورهای جهان به آموزش هنر در دوره ابتدایی اهمیت داده و معتقدند که تربیت هنری کودکان آنها را قادر می‌سازد تا راه‌های گوناگون دست‌یابی به ایده‌های خود را کشف کرده و به بیان اندیشه‌های خود پردازند، اما متأسفانه در کشور ما طبق نتایج تحقیقات در مدارس ابتدایی به آموزش هنر اهمیت چندانی داده نشده و فراگیران این دوره با مشکلاتی روبه‌رو هستند (عابدینی بلترک و رضایی زارچی، ۱۴۰۰). منظور از

آموزش هنر در این تحقیق آموزش ماده درسی هنر در دوره‌های اول و دوم ابتدایی است که برای پایه‌های اول، دوم و ششم دو ساعت در هفته، پایه سوم هر دو هفته سه ساعت و پایه‌های چهارم و پنجم یک ساعت در هفته زمان کلاسی به آن اختصاص داده شده است (بودجه‌بندی دروس دوره‌های ابتدایی سال ۱۴۰۰-۱۴۰۱). در سند برنامه درسی ملی عنوان شده است که آموزش هنر زمینه را برای درک زیبایی‌ها، خداشناسی و قدرشناسی از زیبایی‌ها و خالق آن فراهم ساخته و سازماندهی فعالیت‌ها در قالب رویکرد تربیت هنری موجب درک زیبایی‌های محیط اطراف و طبیعت و آثار فرهنگی هنری شده و تقویت حواس، تخیل، تفکر، توان درک معانی آشکار و پنهان و غنا بخشیدن به ادراک حسی و عاطفی خواهد شد (سند ملی برنامه درسی). با توجه به موارد فوق الذکر می‌توان چنین استنباط کرد که آموزش هنر در نظام تعلیم و تربیت یک فرایند است که رسالت‌های تعلیم و تربیت را به روش زیبا شناسانه انتقال می‌دهد. مقصود از آموزش هنر فقط تولید یک اثر هنری مانند نقاشی، نمایش، شعر و ... نیست؛ بلکه این آموزش باید بتواند تمام ابعاد تربیتی دانش‌آموز را درگیر کرده و فرایند تربیتی را برای او لذت‌بخش‌تر و جذاب‌تر نماید و همچنین از یادگیری مفاهیم و مباحثی که گرایشی آن با بیان و ارائه دروس نظری سخت است، با بهره‌گیری از هنر استقبال کنند. از همین رو، می‌توان یکی از نقاط قوت آموزش هنر، کاربردی کردن و قابل درک و فهم کردن مفاهیم به صورت غیر مستقیم است.

تربیت اسلامی

انسان تنها در پرتو تربیت صحیح و انسانی به رشد و کمال دست یافته و اهداف و اندیشه‌های او نیز محقق خواهد شد. در میان آیات و روایات تربیت نیز جایگاه ویژه‌ای داشته و بسیاری از تهدیدها و مخاطرات را که متوجه انسان است، بی‌اثر می‌سازد. دین اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین و برخوردار از حسن و جمال و منزلت والا، تربیت صحیح را دارای جایگاه بالایی می‌داند و هدف از برگزیدن پیامبران را تربیت انسان‌ها و حرکت به سوی کمال انسانی می‌داند (پراز و همکاران، ۱۳۹۹). در کشور ما که یک کشور اسلامی و بسیار معتقد به دستورات دین اسلام است، به دلیل عجین شدن دستورات دین اسلام با زندگی مردم و تأثیرگذاری اعتقادات و دستورات دینی در اندیشه آنها، تعلیم و تربیت دینی اهمیت ویژه‌ای پیدا کرده است (سلطانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۷). مرتضوی (۱۳۹۲) تربیت دینی را به کارگیری اصول و روش‌هایی برای شناخت خدا و دوری از غیر خدا و ثابت ماندن در این مسیر نیز تعریف کرده است. بناری (۱۳۸۵)، با ذکر این که تربیت اسلامی به دلیل جهان‌بینی و نظام ارزشی حاکم بر آن متمایز از سایر نظام‌های تربیتی بوده و برای تبیین آن باید از

متون اسلامی بهره گرفت، با در نظر گرفتن واقعیت تربیت و بعد اسلامی تربیت این تعریف را در زمینه تربیت اسلامی ارائه داده است: «تربیت اسلامی فرایندی هدفمند و متقابل بین مربی و فراگیر است که بر اساس جهان بینی نظام ارزشی اسلام به منظور کمک به فراگیران موجب تحقق بخشیدن به قابلیت‌ها و پرورش شخصیت او در جنبه‌های مختلف فردی، اجتماعی، جسمانی، عاطفی، اخلاقی و عقلانی و... خواهد شد.» متخصصان تعلیم و تربیت اسلامی نیز معتقدند که تربیت اسلامی باید همه ابعاد زندگی را پوشش دهد و به گونه‌ای فراگیران تحت تعلیم قرار گیرند که هم زیر بناهای نگرشی در عمق وجودشان جای بگیرد و هم در رفتارشان مؤلفه‌های تربیت اسلامی جریان یابد (کاوینی، ۱۳۸۸؛ حسینی مقدم، ۱۴۰۰؛ سلطانی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷)، زیرا در پرتو تربیت صحیح اسلامی، انسان مسلمان می‌تواند راه سعادت و بندگی را پیموده و الگوی عملی و مطمئن اسلام را چراغ راه خویش قرار داده و سریع‌تر به مقصد نهایی نائل آید. انصاری مقدم (۱۳۹۹)، هدف از تربیت اسلامی را خداشناسی، خدادوستی و تقرب به خدا، و پرورش انسان صالح را نتیجه این فرایند می‌داند. علاوه بر این، مطهری (۱۳۸۲، ص ۲۳۰) هدف از تربیت اسلامی را مواردی همچون ایمان صالح، عبودیت، تقوا، تکامل، تغییر رفتار، تقویت اراده، حرکت به سوی حق، عدالت خواهی و آرامش و امنیت اجتماعی معرفی کرده است. همچنین، علامه طباطبایی اهداف تعلیم و تربیت اسلامی را شامل اهداف اعتقادی، اخلاقی، نظامی، فرهنگی و اجتماعی می‌داند و معتقد است که تنها در پرتو تعلیم و تربیت اسلامی هدف آفرینش انسان محقق خواهد شد (صالحی و یاراحمدی، ۱۳۸۷).

در ارتباط با تربیت اسلامی تعاریف و اهداف گوناگونی ارائه شده که منتج به الگوهای تربیت منطبق با شرایط گوناگون شده است. از آنجا که آموزه‌های اسلامی بهترین، کامل‌ترین و جامع‌ترین تعالیم است، پرورش کودکان در پرتو تربیت اسلامی، آداب اسلامی، رفتار اسلامی و اندیشه و نگرش اسلامی را در آنها نهادینه و تقویت خواهد کرد. منظور از تربیت اسلامی در این پژوهش عبارت است از آماده کردن کودکان در نظام آموزش و پرورش دوره ابتدایی برای زندگی در جامعه اسلامی، کسب صفات و اخلاق شایسته و مورد قبول دین اسلام، به منظور تقرب به خدا و اولیاء الهی و پرورش ارزش‌ها، اعتقادات و باورهای دینی در آنها در جهت دستیابی به رشد اخلاقی، رفتاری، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اعتقادی. در همین راستا حسینی مقدم (۱۴۰۰)، عوامل مؤثر در تربیت اسلامی در نظام آموزش و پرورش را شامل نقش معلم در شناسایی معارف دین، ایمان آفرینی، انتخاب شیوه‌های مناسب در بیان آموزه‌های دینی، پاسخ مناسب به پرسش‌ها و شبهه‌ها می‌داند و عنوان می‌کند که نظام جمهوری اسلامی ایران برای نیل به تربیت اسلامی در

کودکان و نوجوانان از سه منبع و ابزار استفاده می‌کند که عبارت‌اند از تبلیغ ارزش‌ها از طریق آموزش و پرورش غیر مستقیم، تقویت فعالیت‌ها و آموزش‌های غیر رسمی از طریق مراجع غیر رسمی و آموزش و پرورش رسمی. در پژوهش حاضر ابزار و منبع مورد نظر، آموزش و پرورش رسمی به‌عنوان تأثیرگذارترین ابزار مد نظر قرار گرفته است، چرا که روح حاکم بر آموزش و پرورش رسمی، تعلیم و تربیت اسلامی و مندرجات در برنامه‌درسی ملی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر پایه آموزه‌های اسلامی بنا نهاده شده است. از همین رو، پرداختن به تربیت اسلامی در آموزش و پرورش رسمی از اصالت بیشتری برخوردار خواهد بود.

جایگاه آموزش هنر در تربیت اسلامی

یکی از چالش‌های اساسی که بسیاری از متخصصان تعلیم و تربیت اسلامی با آن روبرو هستند چگونگی ارائه تعالیم اسلامی به فراگیران به‌ویژه در سنین کودکی و دوران ابتدایی است. ابن مسکویه معتقد است که شخصیت کودکان و نوجوانان زمانی قوام می‌یابد که با آداب شریعت اسلامی تربیت یابد؛ زیرا آنها را به کارهای پسندیده عادت داده و دل‌هایشان را برای پذیرش حکمت و فضیلت و دستیابی به سعادت انسانی آماده می‌سازد (ابن مسکویه، ۱۳۹۷). تربیت اسلامی از این حیث اهمیت می‌یابد که پایه و اساس آن منابع اصیلی چون آیات و روایات است. از همین رو می‌توان از آن به تربیتی جامع و بدون نقص یاد کرد. از طرف دیگر یکی از نکات قابل تأمل و کاربردی این است که آموزش مفاهیم اسلامی به دانش‌آموزان با تلفیق مواد درسی از اثرگذاری زیادی برخوردار بوده و می‌تواند تمام ارزش‌های اخلاقی و باورهای مذهبی را به روش‌های گوناگون برای آنها ترسیم نماید. بسیاری از محققان معتقدند که آموزش هنر در تقویت باورهای دینی و کاهش آسیب‌های اجتماعی نقش بسزایی داشته و می‌تواند بسیاری از مهارت‌های دینی و مذهبی را به صورت عملی و ملموس در آنها نهادینه سازد (علی حسینی، ۱۳۹۹؛ زیباکلام و همکاران، ۱۳۹۵؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۵؛ خاکباز و همکاران، ۱۴۰۰؛ صابری و همکاران، ۱۳۹۴) زیرا مبنای هنر و تربیت اسلامی معنویت، عدالت، اخلاص، عمل صالح، حق‌خواهی و تقویت عزت نفس انسان است. بسیاری از متخصصان آموزشی نیز بر این نکته تأکید دارند که آموزش مستقیم در تربیت اسلامی اثربخشی کافی نداشته و نیازمند بهره‌گیری از روش‌های غیر مستقیم به‌منظور ارائه مفاهیم و تعالیم اسلامی به دانش‌آموزان هستیم (برخورداری و همکاران، ۱۳۹۶؛ علی حسینی، ۱۳۹۹؛ زیباکلام و همکاران، ۱۳۹۵؛ یعقوب‌زاده و آهنی، ۱۳۹۵؛ اردشیری و همکاران، ۱۴۰۱؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۵). در سند برنامه‌درسی ملی تأکید بر این است که در دوره

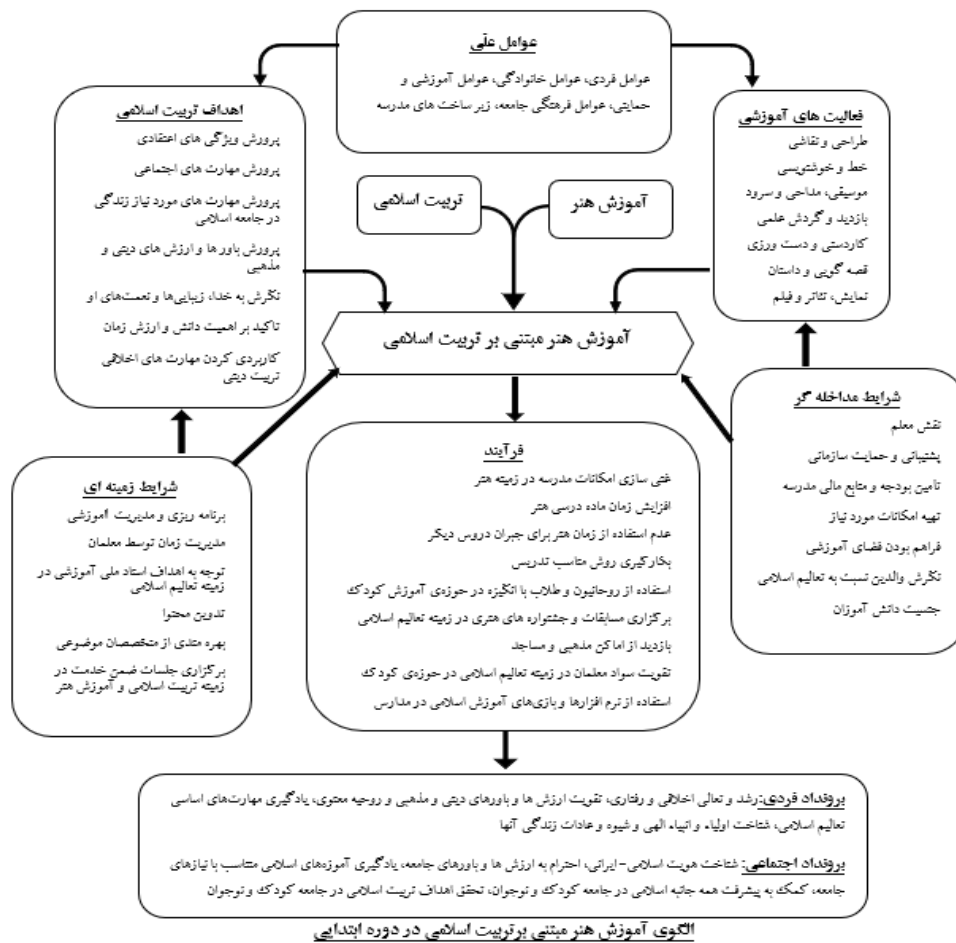
ابتدایی در زمینه حکمت و معارف اسلامی محتوا باید به صورت تلفیقی سازماندهی گردد (سند برنامه درسی ملی، ص ۲۴)، همچنین در جای دیگر این سند ضرورت و کارکرد آموزش هنر را در راستای تقویت هویت فرهنگی و معنوی و ارزش‌های جامعه و همسو با تربیت اسلامی قلمداد کرده است (سند برنامه درسی ملی، ص ۲۷). آموزش هنر نیز یکی از شیوه‌های غیر مستقیم در نظام تعلیم و تربیت است که می‌تواند آموزه‌های مذهبی، دینی و اعتقادی را به صورت جذاب‌تر، دلنشین‌تر و باورپذیرتر ارائه دهد. آموزش هنر با توجه به دامنه گسترده‌ای که در توسعه مهارت‌های آموزشی دارد باید به طور مناسب پیاده‌سازی شود تا آرمان‌های تربیت اسلامی محقق گشته و نسل آینده‌ای را که اندیشه‌سازی و فرایندهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جامعه اسلامی به وسیله آنها اداره خواهد شد، به گونه‌ای تربیت کنیم که هویت اسلامی-ایرانی به‌عنوان نماد برتر شخصیتی در آنها تقویت شود. نظام تعلیم و تربیت باید از این فرصت چند ساله که بخش اعظمی از تربیت فرزندان این مرز و بوم را عهده‌دار است، نهایت استفاده را نموده و از هنر و زیبایی‌ها برای تربیت انسان با ویژگی‌های زیبای اسلامی بهره‌مند گردد.

چارچوب نظری

اساس نظری این مطالعه رویکرد تلفیقی در آموزش است. اندیشه تلفیق دارای تاریخی به درازای تاریخ برنامه‌ریزی درسی است (مهر محمدی، ۱۳۷۷). این رویکرد در چند سال اخیر مورد توجه محققان تعلیم و تربیت قرار گرفته و تحقیقات زیادی در این زمینه صورت پذیرفته که نشان از اثربخشی و پراهمیت بودن این رویکرد در آموزش است. تلفیق در آموزش به معنی ترکیب چند ماده و موضوع درسی در یک حوزه محتوایی است. میکائیلو و واحدی (۱۳۹۵)، آموزش تلفیقی را پیوند بین چند ماده درسی برای ارائه یک موضوع مشترک می‌داند یعنی وجه اشتراک موضوعات موجود در چند ماده درسی در یک جلسه آموزشی با هم پیوند داده شود. مهر محمدی (۱۳۹۱، ص ۳۱۴) تلفیق را شیوه‌ای از آموزش می‌داند که در آن بخش مربوط در یک کل بزرگتر به هم پیوند داده می‌شود و رابطه‌ای متوازن با یکدیگر برقرار کند. نظریه‌پردازی مانند هربارت و مک موری (۱۸۹۶) تأکید دارند زندگی واقعی مستلزم توجه به رابطه‌های میان حوزه‌های مختلف دانش است آنها معتقدند که مطالعه حوزه‌های علمی به صورت مجزا امری است که در خارج از مدرسه کاربردی نداشته و نمی‌توان آن را عملی کرد. اولین تجربه عملی مربوط به آموزش تلفیقی مربوط به طراحی برنامه‌های درسی تلفیقی در اوایل قرن بیستم توسط فدریک بونسر است. او نیز معتقد است که موضوع‌های درسی امری واحد نیستند؛ بلکه باید تسهیل‌کننده و یاری‌دهنده دانش‌آموزان در

انجام فعالیت‌ها و دستیابی به درک و فهم لازم نسبت به یک مسئله باشد (مهر محمدی، ۱۳۷۷). در این پژوهش از ماده درسی هنر با منظور درک و فهم لازم نسبت به تربیت اسلامی بهره گرفته شده است و این حوزه مطالعاتی را به وسیله انواع فعالیت‌های آموزشی در درس هنر با روش‌های گوناگون تدریس به منظور دستیابی به اهداف تربیت اسلامی پیوند داده است. در ادامه الگوی نظری پژوهش آورده خواهد شد.

شکل (۱): الگوی نظری پژوهش

الگوی ارائه شده که هدف اصلی آن ارائه واقعیات از اجرای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی در مدارس ابتدایی است، با ایجاد ارتباط میان وقایع و برجسته کردن برخی از زوایای واقعیت، نیز

می‌تواند اتفاقات مورد نظر پژوهشگر در زمینه تربیت اسلامی با تلفیق در آموزش هنر را رقم بزند. هدف پژوهشگر از طراحی این الگو بهبود وضعیت موجود است. او نیز در نظر دارد با کمک این الگو برخی از بخش‌های آموزش هنر را که نیاز به تقویت دارد معرفی کند، چالش‌ها و مشکلات را نمایان سازد و پیچیدگی فرایند آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی را نشان دهد تا بتوان به بهسازی شرایط پرداخت، و مشکلات را مرتفع ساخت. چرا که هدف از طراحی الگو بازنمایی واقعیت و توصیف شرایط موجود به منظور پیشبرد نظریه‌ها در این حوزه است. این الگو می‌تواند به‌عنوان ابزاری غنی و معتبر در اختیار آموزگاران قرار گیرد تا با اجرایی ساختن آن تأثیر شگرف آن را در زندگی، رفتار و منش دانش‌آموزان حس کرده و کیفیت زندگی اجتماعی آنها را بالا برد.

پیشینه پژوهش

استمرار در پرداختن به تربیت اسلامی و تحقیق و پژوهش در این زمینه، مسیر تحقق اهداف اسلامی را هموار ساخته و موجب قدرت بخشیدن به هویت اسلامی در جامعه خواهد شد. تحقیقات و پژوهش‌های گذشته بخشی از یک تحقیق را سامان می‌دهد که در ادامه به چند مورد از نتایج تحقیقات صورت گرفته در زمینه آموزش هنر و تعلیم و تربیت اسلامی اشاره خواهد شد. میرزایی و همکاران (۱۴۰۲) روش‌های تربیتی نهادینه کردن فرهنگ اربعین حسینی به‌عنوان یکی از نمادهای دینی و مذهبی در جامعه ایرانی را شامل مشاهده و تقلید، آموزش به شیوه نمایش و غیر مستقیم، تکرار و تمرین و خطابه معرفی کرده‌اند.

مرادیان محمدیه و ترکاشوند (۱۴۰۰) در نتایج پژوهش خود بیان کردند که هنر در نگرش اسلامی از جایگاه بالایی برخوردار بوده و اهداف آموزش هنر، می‌تواند اهداف تربیت اسلامی را نیز محقق سازد.

عباسی (۱۴۰۰) پس از تحلیل طرح کلیات نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی به این نتیجه رسید که در این سند ملی آموزش دینی از رویکرد تلفیقی بهره‌گرفته نشده است، که این خود یک علت ریشه‌ای و عمیق در ضعف تربیت اسلامی و دینی در بین دانش‌آموزان به شمار می‌آید. نتایج تحقیق علی حسینی (۱۳۹۹) حاکی از آن است که آموزش هنر در تقویت باورهای دینی نقش مؤثری دارد.

آریف و همکاران^۱ (۲۰۲۳) معتقدند که فعالیت‌های هنری که در روزهای پنجشنبه انجام می‌شود علاوه بر مشارکت خانواده‌ها در آموزش مسائل دینی و اسلامی باعث می‌شود که

1. Arif et al

دانش‌آموزان در فرهنگ محلی و ارزش‌های اسلامی غوطه‌ور شده و زمینه برای یادگیری آموزه‌های اسلامی برای مهاجران از اقوام مختلف نیز فراهم گردد.

ایفندی و همکاران^۱ (۲۰۲۳) در پژوهش خود دریافتند که معلمان برای آموزش معارف اسلامی به دانش‌آموزان باید از روش‌های مختلفی مانند ورزش، هنر، نمایش هنری، سخنرانی، مسابقات، جشنواره‌های کودکان، خوشنویسی، شناساندن قهرمان‌ها، تلاوت قرآن و مسابقات قرآنی بهره‌گرفت و از این طریق ارزش‌ها، باورها و اخلاق اسلامی را در آنها درونی‌سازی کرد. راوشانبکوویچ^۲ (۲۰۲۲) نیز معتقد است که برای انتقال اندیشه‌های معنوی اندیشمندان و متفکران ازبکستانی باید از آموزش هنر استفاده کرد و آن را توسعه داد و دستاوردهای آن را تقویت کرد.

طبق نتایج تبورنی و بومی^۳ (۲۰۲۲)، معلمان و طلاب باید متناسب با نیازهای جامعه معارف اسلامی را بیاموزند و به دانش‌آموزان منتقل کنند چرا که یادگیری اسلامی متناسب با نیازهای جامعه می‌تواند مشکلات موجود را بر طرف سازد.

دوریات^۴ (۲۰۲۱) بر این باور است که تربیت دینی و اسلامی باید به گونه‌ای که فهم آن آسان باشد اجرا شود؛ از همین رو، تغییر در روش‌ها و الگوهای آموزش در مدارس شبانه‌روزی نیز فرایندی است که در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی نیز انجام می‌شود.

مرور مطالعات انجام شده در زمینه تربیت اسلامی نشان داد که تربیت اسلامی موجب تقویت همه‌جانبه شخصیت انسان شده و راه سعادت و بندگی را برای او هموار خواهد ساخت. علاوه بر این، زمانی که انسان بر اساس آموزه‌های اسلامی تربیت شود سریع‌تر به هدف اصلی تعلیم و تربیت اسلامی که هدفی جز پرورش انسانی صالح، با تقوا، پرهیزگار و نیکوکار نیست، دست خواهد یافت. از طرف دیگر نتایج تحقیقات گذشته نشان داد که یکی از ساده‌ترین و در عین حال کاربردی‌ترین روش‌ها برای تربیت صحیح اسلامی بهره‌مندی از آموزش هنر و تلفیق مفاهیم اسلامی با هنر است. اما در عین حال این مسئله در نتایج تحقیقات به وضوح نمایان است که پرداختن به تربیت اسلامی از دوران ابتدایی که بسیاری از فرهنگ‌ها و هنجارها را از همین دوران برای زندگی بهتر در جامعه به راحتی می‌توان در خلق و خوی دانش‌آموز نهادینه کرد، مورد غفلت واقع شده و خلاء پژوهشی را در این زمینه برجسته ساخته است.

1. Efendy et al

2. Ravshanbekovich

3. Tabroni & Bomi

4. Duryat

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با هدف کشف فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی دانش‌آموزان دوره ابتدایی و شناسایی اهداف و روش‌های تدریس این نوع آموزش‌ها و مشخص شدن کمبودها به منظور ارائه راهکار مناسب در جهت ارائه الگویی کاربردی از رویکرد اکتشافی آمیخته با روش کیو^۱ استفاده شده است. این روش توسط ویلیام استفنسون^۲ در دهه ۱۹۳۰ در زمینه علوم اجتماعی و تربیتی پیشنهاد داده شد و تاکنون توسعه یافته است. در این روش پس از کشف نقاط و دیدگاه‌های صاحب‌نظران در زمینه موضوع پژوهش به شناسایی ذهنیت افراد با تجربه پرداخته می‌شود، همچنین برای موضوع و تحقیقاتی که ابعاد ذهنی و دیدگاه‌های متفاوت در آن می‌توان ارائه داد، بسیار مناسب تلقی شده است (دامیو،^۳ ۲۰۱۶). در این پژوهش با این پیشنهاد که می‌توان بسیاری از اصول تربیت اسلامی را به واسطه آموزش هنر با بهره‌گیری از تلفیق مواد درسی انتقال داد، از روش کیو استفاده شده است. روش کیو یک روش جدید در پژوهش است که شامل ۷ مرحله می‌باشد که عبارت‌اند از: ۱- مشخص کردن موضوع؛ ۲- مشخص کردن جامعه هدف؛ ۳- مشخص کردن نمونه و مشارکت‌کنندگان در پژوهش؛ ۴- استخراج گویه‌ها به منظور مرتب‌سازی کیو؛ ۵- مرتب‌سازی گویه‌های کیو توسط مشارکت‌کنندگان؛ ۶- تحلیل عامل کیو در نرم افزار؛ ۷- تفسیر و تحلیل داده‌های حاصل از تحلیل عامل کیو (دامیو، ۲۰۱۶). از همین رو، حوزه پژوهش را معلمان خبره و با تجربه در دوره ابتدایی استان فارس که در زمینه آموزش هنر به دانش‌آموزان تسلط داشتند، شامل شده است. نمونه‌گیری در پژوهش به صورت هدفمند از نوع گلوله برفی بود. بر همین اساس ابتدا با ۷ نفر از معلمان با تجربه و خبره مصاحبه نیمه‌ساختار یافته صورت گرفت که با پیشنهاد آنها و معرفی معلمان با سواد در زمینه موضوع پژوهش با ۹ نفر دیگر مصاحبه صورت پذیرفت. به منظور کسب حداکثر عقاید و نگرش‌ها و افکار مصاحبه‌شوندگان، معیار انتخاب تعداد نمونه اشباع نظری داده‌ها بود. بدین صورت که در مصاحبه با نفر ۱۴ و ۱۵ پاسخ جدیدی دریافت نشد و یافته‌های قبل تکرار می‌شد. زمان مصاحبه با هریک از معلمان بین ۴۵ تا ۷۰ دقیقه به طول انجامید. سؤالات مصاحبه توسط ۵ نفر از معلمان با تجربه تأیید شد و به پیشنهاد آنها یک سؤال نیز به سؤالات پژوهش اضافه گردید. پس از انجام مصاحبه و پیاده‌سازی متن آن داده‌ها در نرم افزار MaxQD2020 تجزیه و تحلیل شد. در ابتدا ۲۳۷ کد استخراج شد که پس از حذف گویه‌های

1. Q-method

2. William Stephenson

3. Damio

تکراری و ادغام گویه‌های هم‌پوشان به ۱۱۴ کد دست یافتیم و در نهایت پس از مطالعه توسط ۵ نفر از معلمان خیره و با تجربه که در مصاحبه شرکت کرده بودند در نهایت ۸۸ کد در ۵ محور به دست آمد، که عبارت‌اند از (۲۰ گویه در زمینه فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، ۱۱ گویه در زمینه روش‌های تدریس آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، ۲۷ گویه در زمینه اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، ۱۸ گویه در زمینه کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی و ۱۲ گویه در زمینه راهکارهای مناسب برای بهبود کیفیت آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی). پس از تنظیم کدها و تهیه کارت‌های کیو به منظور مرتب‌سازی توسط شرکت‌کنندگان، در نهایت کارت‌ها در اختیار ۲۷ معلم با تجربه قرار گرفت (جدول ۱) (طبق نظر بروان^۱ (۲۰۰۳) تعداد نمونه از ۴۰ نفر نباید بیشتر باشد) و از آنها درخواست شد که بر اساس اهمیت هریک از گزینه‌های کیو به آنها امتیاز تعلق بگیرد. به همین منظور مجموعه‌های کیو در زمینه فعالیت‌ها امتیاز ۱ تا ۲۰، در زمینه روش‌ها ۱ تا ۱۱، در زمینه اهداف ۱ تا ۲۷، در زمینه کمبودهای آموزشی ۱ تا ۱۸ و در زمینه راهکارها ۱ تا ۱۲ داده شود. پس از امتیازدهی توسط معلمان داده‌ها در نرم افزار spss26 تعریف شد و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. داده‌ها به وسیله تحلیل عامل اکتشافی و خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی به منظور ترسیم نمودار دندروگرام خوشه‌ها تحلیل که نتایج آن در ادامه ارائه خواهد شد.

جدول (۱): عوامل جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان

۷	لیسانس	تحصیلات	۲۱	زن	جنسیت
۱۷	فوق لیسانس		۶	مرد	
۳	دکتری				
۱۶	۲۰-۱۰	سابقه	۱۰	۴۰-۳۰	سن
۹	۳۰-۲۱		۱۳	۵۰-۴۱	
۲	۳۰ سال بالاتر		۴	۵۰ سال بالاتر	

یافته‌ها

در ادامه یافته‌های حاصل از تحلیل محورهای کیو ارائه خواهد شد.

جدول (۲): تحلیل عامل اکتشافی فعالیت آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی و ماتریس چرخش یافته عامل‌ها

ردیف	فعالیت‌های آموزشی هنر مبتنی بر تربیت اسلامی	بار عامل اکتشافی	ماتریس چرخش یافته عامل‌ها					
			عامل ۱	عامل ۲	عامل ۳	عامل ۴	عامل ۵	عامل ۶
۱	نقاشی و رنگ آمیزی طرح‌های مذهبی، اخلاقی و اعتقادی	۰/۸۹۳			۰/۹۰۴-			
۲	استفاده از تکنیک تقارن برای طراحی بناهای مذهبی و تاریخی	۰/۹۳۹	۰/۷۶۹					
۳	تصویر خوانی موضوعات اخلاقی و اسلامی	۰/۸۸۴			۰/۷۵۱-			
۴	استفاده از کلیپ‌های مرحله‌ای آموزش نقاشی‌های مذهبی مانند نماز و سفره افطار و عزاداری‌های امام حسین و اعیاد شعبانیه	۰/۷۳۳				۰/۶۹۹-		
۵	استفاده از سایت‌های معتبر برای الگوبرداری از طرح نمادها و فرهنگ اسلامی	۰/۹۱۱	۰/۸۴۸					
۶	استفاده از خط و خوشنویسی برای آموزش اخلاق اسلامی، احادیث و جملات اثر بخش قرآنی	۰/۸۲۱	۰/۸۴۶					
۷	بازگو کردن قصه‌های قرآنی و امامان معصوم	۰/۸۹۵		۰/۹۰۱				

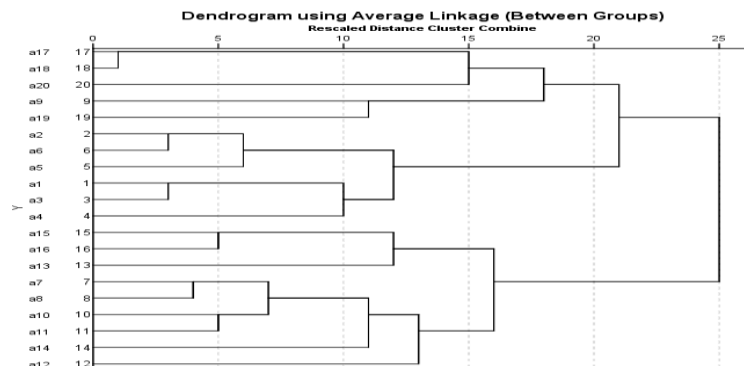
				۰/۸۲۶		۰/۷۷۱	آموزش اخلاق و رفتار اسلامی با استفاده از قصه و داستان‌های آموزنده	۸
						۰/۷۸۶	حضور یک طلبه و روحانی در مدرسه به‌عنوان مهمان برای آموزش احکام و اخلاق و رفتار اسلامی و نماز با استفاده از بازی و داستان	۹
			۰/۷۶۳			۰/۸۳۸	بازدید از اماکن مذهبی و متبرکه و تهیه گزارش از آن مکان‌ها به‌منظور آشنایی با فرهنگ اسلامی-ایرانی	۱۰
				۰/۷۶۵		۰/۹۲۸	برگزاری برنامه در مناسبت‌های مذهبی مانند: شهادت، وفات و میلاد ائمه اطهار	۱۱
						۰/۹۶۶	آموزش نماز، وضو و سوره‌های قرآنی با شعر و داستان همراه با ارائه طرح‌های تشویقی و اهدای جوایز	۱۲
			۰/۶۳۳			۰/۵۱۹	تهیه کاردستی و دست‌ورزی روزنامه‌دیواری متناسب با مناسبت‌ها، پیام‌های قرآنی، احادیث و احکام و اخلاق و رفتار اسلامی	۱۳

						۰/۷۰۷	اجرای نمایش بر اساس قصه‌های قرآنی، مفاهیم و اخلاق و رفتار اسلامی و متناسب با مناسبت‌های مذهبی	۱۴
					—۰/۶۲۶	۰/۷۵۵	استفاده از ویدئو و انیمیشن‌ها و در پایان تحلیل آن توسط دانش‌آموزان	۱۵
						۰/۸۹۷	استفاده از موسیقی، مداحی، مدیحه‌سرایی، و سرود متناسب با عقاید اسلامی و ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان و ترویج این نوع فعالیت‌ها در بین آنها	۱۶
						۰/۸۹۴	مزین کردن فضای فیزیکی مدارس به آموزه‌ها و تعالیم اسلامی	۱۷
						۰/۹۱۰	استفاده از ضرب المثل‌ها برای آموزش اخلاق و رفتار اسلامی	۱۸
						—۰/۷۰۴	آموزش ذکر روزهای هفته و شعار مربوط به هر سوره با شعر و بازی	۱۹

۰/۹۲۸-					۰/۹۱۴	استفاده از دروس دیگر مانند هدیه‌های آسمانی، قرآن، اجتماعی و فارسی برای پیشبرد اهداف آموزش هنرهای اسلامی	۲۰
--------	--	--	--	--	-------	---	----

همان‌طور که در جدول (۲) نشان داده شده، بر اساس نتایج تحلیل عامل اکتشافی محور فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی نیاز به حذف هیچ‌یک از مؤلفه‌ها نیست زیرا بار عاملی همه مؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۳ است و آنها را در ۶ عامل خوشه‌بندی کرده است. میانگین بیشترین عامل نتایج ماتریس چرخش یافته عامل‌ها ارائه شده است. طبق این نتایج در عامل اول ۶ مؤلفه در عامل دوم ۴ مؤلفه، در عامل سوم ۴ مؤلفه، در عامل چهارم ۳ مؤلفه، در عامل پنجم ۲ مؤلفه و در عامل ششم ۱ مؤلفه قرار گرفته شده است. نمودار دندروگرام فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به منظور خوشه‌بندی مؤلفه‌ها در ادامه آورده شده است.

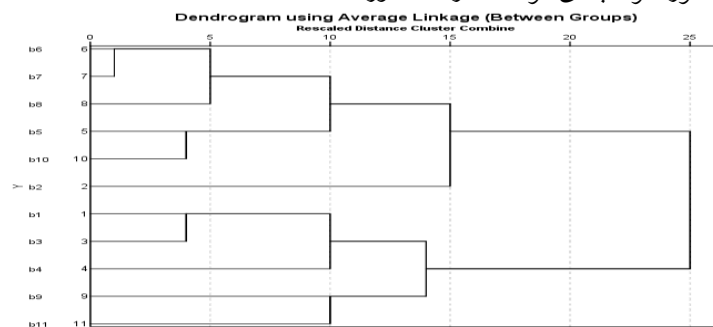
شکل (۱): نمودار دندروگرام فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی

جدول (۳): تحلیل عامل اکتشافی روش آموزش هنر مبتنی بر تربیتی اسلامی و ماتریس چرخش یافته عامل‌ها

ردیف	انواع روش‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی	بار عامل اکتشافی	ماتریس چرخش یافته عامل‌ها				
			عامل ۱	عامل ۲	عامل ۳	عامل ۴	عامل ۵
۱	روش تدریس فعال	۰/۹۰۱					۰/۹۴۴
۲	روش تدریس سخنرانی	۰/۹۱۲					۰/۶۸۰-
۳	روش تدریس اکتشافی	۰/۸۳۸					۰/۷۵۱

۴	روش تدریس تلفیقی	۰/۹۱۷	-۰/۹۱۳			
۵	روش پرسش و پاسخ	۰/۹۳۳				-۰/۷۶۴
۶	روش پروژه‌ای	۰/۸۵۷			۰/۸۰۰	
۷	روش حل مسئله	۰/۷۷۲			۰/۷۴۱	
۸	روش کنفرانس	۰/۷۹۲	۰/۸۶۴			
۹	روش نمایشی	۰/۹۱۰		-۰/۹۴۳		
۱۰	روش بحث گروهی	۰/۸۸۲			۰/۸۰۹	
۱۱	روش ایفای نقش	۰/۹۳۹				-۰/۷۲۳

همان‌طور که در جدول (۳) نشان داده شده، بر اساس نتایج تحلیل عامل اکتشافی محور روش‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی نیاز به حذف هیچ‌یک از مؤلفه‌ها نیست زیرا بار عاملی همه مؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۳ است و آنها را در ۵ عامل خوشه‌بندی کرده است، که بر اساس میانگین بیشترین عامل نتایج ماتریس چرخش یافته عامل‌ها ارائه شده است. طبق این نتایج در عامل اول ۲ مؤلفه، در عامل دوم ۲ مؤلفه، در عامل سوم ۳ مؤلفه، در عامل چهارم ۲ مؤلفه و در عامل پنجم ۲ مؤلفه قرار گرفته شده است. نمودار دندروگرام روش‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به منظور خوشه‌بندی مؤلفه‌ها در ادامه آورده شده است.

شکل (۲): نمودار دندروگرام روش‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی

جدول (۴): تحلیل عامل اکتشافی اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیتی اسلامی و ماتریس چرخش یافته عامل‌ها

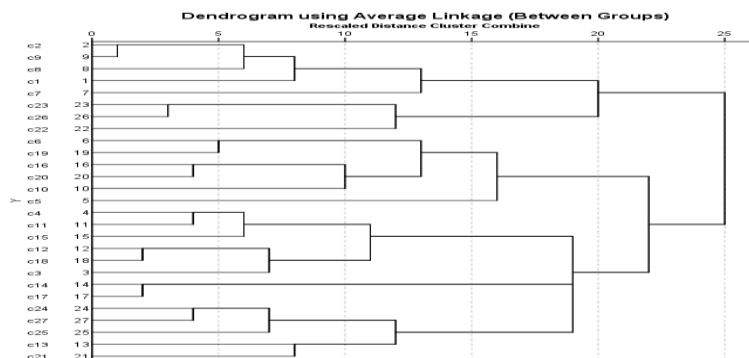
ماتریس چرخش یافته عامل‌ها							اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی	ردیف
عامل ۷	عامل ۶	عامل ۵	عامل ۴	عامل ۳	عامل ۲	عامل ۱		
		۰/۸۴۵					۰/۸۱۹	۱

	۰/۷۱۲					۰/۸۴۹	توجه به علم و دانش	۲
			۰/۶۷۶			۰/۸۹۹	توجه به عبادت و معنویت	۳
					۰/۷۴۵	۰/۹۱۷	توجه به کارهای نیک و اعمال صالح	۴
				۰/۷۵۴		۰/۹۵۲	توجه به ارزش زمان	۵
				۰/۵۳۵		۰/۸۵۵	توجه به ادب و آداب اجتماعی	۶
		۰/۶۰۱				۰/۸۷۴	خوشرو بودن	۷
		۰/۸۶۰				۰/۸۸۵	توجه به کارهای گروهی و مشورت در انجام کارها	۸
	۰/۸۱۷					۰/۸۳۰	توجه به بهداشت تغذیه و پوشاک	۹
				۰/۷۱۰		۰/۸۵۸	توجه به امنیت کشور، کشور دوستی و دفاع از میهن	۱۰
					۰/۶۳۹	۰/۷۶۳	توجه به حلال و حرام	۱۱
				۰/۸۵۱		۰/۸۰۶	توجه به محرم و نامحرم	۱۲
	۰/۸۲۱ -					۰/۸۱۳	زنده نگه داشتن باورها و عقاید مذهبی	۱۳

			۰/۸۰۵			۰/۸۳۷	توجه به زیبایی‌های طبیعت و خالق و آفریدگار این زیبایی‌ها	۱۴
۱/۸۵۵						۰/۸۲۰	احترام به والدین و بزرگترها	۱۵
						۰/۷۹۴	اسراف نکردن	۱۶
			۰/۹۱۲			۰/۹۱۱	شناساندن نعمت‌های خدا و اهمیت آنها	۱۷
				۰/۸۵۴		۰/۹۰۸	توجه به عفاف و حجاب	۱۸
					۰/۷۱۵	۰/۸۳۷	رعایت حقوق دیگران	۱۹
	۰/۵۴۰					۰/۸۱۷	کمک کردن به نیازمندان و بزرگترها	۲۰
			۰/۵۳۷			۰/۷۹۵	آشنایی با امام عصر <small>علیه السلام</small> و ویژگی‌ها و صفات ایشان	۲۱
			۰/۸۰۳			۰/۹۱۴	زنده نگه داشتن یاد و نام شهدا	۲۲
					۰/۸۱۰	۰/۸۶۶	توجه به اماکن مذهبی و متبرکه و ارادت مسلمانان نسبت به آنها	۲۳
						۰/۸۵۹	توجه به قرآن و احکام و احادیث	۲۴

						۰/۹۱۹	۰/۶۰۷-	توجه به سیره انبیاء و اولیای الهی	۲۵
						۰/۸۵۴	۰/۸۳۴-	توجه به مناسبت‌های مذهبی در ماه‌های رجب، شعبان، رمضان، ذی الحجه و محرم	۲۶
						۰/۸۹۹	۰/۸۴۱-	توجه به نماز و وضو و شیوه صحیح انجام دادن آنها	۲۷

همان‌طور که در جدول (۴) نشان داده شده، بر اساس نتایج تحلیل عامل اکتشافی محور اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی نیاز به حذف هیچ‌یک از مؤلفه‌ها نیست، زیرا بار عاملی همه مؤلفه‌ها بالاتر از $۰/۳$ است و آنها را در ۷ عامل خوشه‌بندی کرده است؛ که بر اساس میانگین بیشترین عامل نتایج ماتریس چرخش یافته عامل‌ها ارائه شده است. طبق این نتایج در عامل اول ۶ مؤلفه، در عامل دوم ۵ مؤلفه، در عامل سوم ۴ مؤلفه، در عامل چهارم ۴ مؤلفه، در عامل پنجم ۳ مؤلفه، در عامل ششم ۴ مؤلفه و در عامل هفتم ۱ مؤلفه قرار گرفته شده است. نمودار دندروگرام اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به منظور خوشه‌بندی مؤلفه‌ها در ادامه آورده شده است.

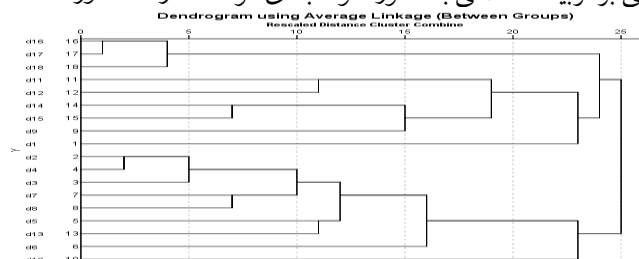
شکل (۳): نمودار دندروگرام اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی

جدول (۵): تحلیل عامل اکتشافی کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیتی اسلامی و ماتریس چرخش یافته عامل‌ها

ردیف	کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی	بار عامل اکتشافی	ماتریس چرخش یافته عامل‌ها					
			عامل ۱	عامل ۲	عامل ۳	عامل ۴	عامل ۵	عامل ۶
۱	پایین بودن سطح فرهنگ اسلامی در برخی خانواده‌ها و عدم حمایت آنها از تربیت اسلامی به واسطهٔ درس هنر	۰/۹۴۹						۰/۸۶۲-
۲	کمبود بودجه و امکانات	۰/۸۴۳	۰/۸۲۱					
۳	کمبود وسایل کمک آموزشی	۰/۸۸۹	۰/۸۹۱					
۴	افزایش هزینهٔ تهیه ابزار و مواد آموزش هنر	۰/۷۱۰	۰/۵۹۴					
۵	کمبود ویدئو پرژکتور برای نمایش فیلم‌ها و کلیپ‌های آموزشی	۰/۸۱۹			۰/۶۱۰			
۶	کمبود امکانات برای بازدید از اماکن مذهبی	۰/۹۶۱					۰/۹۲۳	
۷	محدود بودن فضای آموزشی برای اجرای فعالیت‌های هنرهای اسلامی	۰/۶۹۴	۰/۷۷۷					
۸	نبود کارگاه‌ها، نمایشگاه و محیطی تخصصی برای درس هنر در مدارس	۰/۸۶۸	۰/۵۹۲					
۹	عدم وجود محتوای مناسب برای هنرهای اسلامی در دوره ابتدایی	۰/۸۵۵			۰/۸۸۳			
۱۰	عدم وجود کتاب راهنمای معلم در زمینه تلفیق تربیت اسلامی و آموزش هنر	۰/۸۹۲	۰/۵۹۹					
۱۱	کمبود معلمان هنر متخصص	۰/۷۶۰	۰/۶۷۲					
۱۲	عدم آشنایی معلمان با جنبه‌های مختلف هنرهای اسلامی و روش تدریس مناسب	۰/۹۳۵		۰/۸۲۰-				

		۰/۸۸۸				۰/۸۳۰	نبود دوره‌های ضمن خدمت برای معلمان در زمینه هنر	۱۳
			-۰/۸۳۵			۰/۸۳۷	استفاده از معلمان اصلی به عنوان معلم هنر	۱۴
			-۰/۸۲۲			۰/۸۸۸	کم بودن زمان درس هنر و استفاده از آن برای جبران زمان عقب افتاده در درس‌های دیگر	۱۵
					-۰/۹۳۸	۰/۸۸۵	نبود حمایت و پشتیبانی از طرف مسئولین در زمینه درس هنر	۱۶
					-۰/۹۳۴	۰/۹۵۲	بی‌توجهی مسئولان، مدیران و برنامه‌ریزان به اهمیت و اثر بخشی درس هنر	۱۷
					-۰/۷۴۶	۰/۹۵۴	اجرائی نشدن اهداف سند تحول بنیادین در زمینه آموزش تعالیم اسلامی	۱۸

همان‌طور که در جدول (۵) نشان داده شده، بر اساس نتایج تحلیل عامل اکتشافی محور کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی نیاز به حذف هیچ‌یک از مؤلفه‌ها نیست، زیرا بار عاملی همه مؤلفه‌ها بالاتر از $0/3$ است و آنها را در ۶ عامل خوشه‌بندی کرده است؛ که بر اساس میانگین بیشترین عامل نتایج ماتریس چرخش یافته عامل‌ها ارائه شده است. طبق این نتایج در عامل اول ۶ مؤلفه، در عامل دوم ۴ مؤلفه، در عامل سوم ۳ مؤلفه، در عامل چهارم ۳ مؤلفه، در عامل پنجم ۱ مؤلفه و در عامل ششم ۱ مؤلفه قرار گرفته شده است. نمودار دندروگرام کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به منظور خوشه‌بندی مؤلفه‌ها در ادامه آورده شده است.

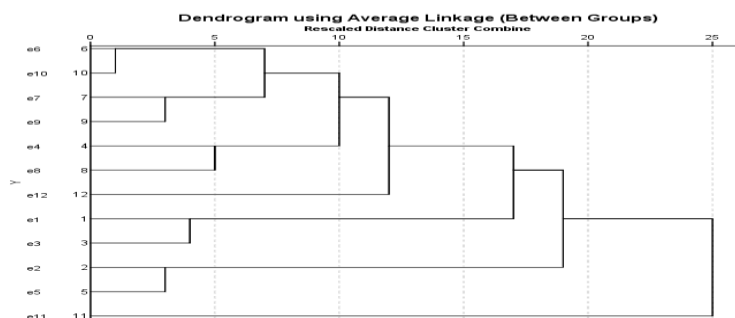
شکل ۴): نمودار دندروگرام کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی

جدول (۶): تحلیل عامل اکتشافی راهکارهای آموزش هنر مبتنی بر تربیتی اسلامی و ماتریس چرخش یافته عامل‌ها

ردیف	راهکارهای بهبود کیفیت آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی	بار عامل اکتشافی	ماتریس چرخش یافته عامل‌ها				
			عامل ۱	عامل ۲	عامل ۳	عامل ۴	عامل ۵
۱	غنی‌سازی امکانات مدرسه و تأمین بودجه برای تجهیز کردن مدارس	۰/۸۲۳				۰/۵۵۵	
۲	استفاده از معلمان متخصص درس هنر و تربیت معلم هنر و ارائه دوره‌های ضمن خدمت در این زمینه	۰/۸۸۵	-۰/۸۶۶				
۳	افزایش زمان آموزش هنر، جدی و با اهمیت تلقی کردن آن و حمایت و پشتیبانی و نظارت بر کیفیت آموزش هنر در مدارس	۰/۸۱۲		-۰/۷۶۸			
۴	تحقیق و پژوهش در زمینه مؤلفه‌های آموزش هنرهای اسلامی	۰/۷۴۰	-۰/۶۹۲				
۵	تقویت هویت اسلامی ایرانی در بین معلمان و والدین دانش‌آموزان	۰/۸۶۲	-۰/۸۹۰				
۶	برگزاری کارگاه‌ها و جشنواره‌های هنر در مناسبت‌های مذهبی به‌منظور ایجاد علاقه و انگیزه و تحریک قوه کجنگاوی و پرسشگری	۰/۸۶۷				۰/۶۵۱	
۷	برگزاری مسابقات نقاشی در زمینه تعالیم اسلامی و اهدای جوایز و معرفی برترین‌ها	۰/۸۳۰	۰/۸۲۹				
۸	استفاده از نرم افزارهای آموزشی با هدف تربیت اسلامی	۰/۷۰۹				-۰/۶۵۱	
۹	نوشتن داستان‌های مناسب با تعالیم اسلامی و غنی‌سازی محتوا در این زمینه	۰/۹۲۸				۰/۹۵۷	
۱۰	پرهیز از مطرح کردن مباحث و آموزه‌های دینی به صورت پیچیده و به دور از ذهن کودکان و ارائه آنها به صورت ساده و روان و رسا و جذاب	۰/۸۷۳		۰/۸۷۴			
۱۱	بهره‌مندی از حضور طلاب و روحانیون در مدارس برای بازی و آموزش تعالیم اسلامی به کودکان حداقل یک یا دو جلسه	۰/۶۶۹	۰/۷۳۹				
۱۲	کسب تعالیم اسلامی و تقویت معلمان در این زمینه به‌منظور پاسخگویی به سؤالات دانش‌آموزان به صورت صحیح و قابل درک	۰/۸۵۰				-۰/۸۱۵	

همان‌طور که در جدول (۶) نشان داده شده، بر اساس نتایج تحلیل عامل اکتشافی محور راهکارهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی نیاز به حذف هیچ‌یک از مؤلفه‌ها نیست زیرا بار عاملی همه مؤلفه‌ها بالاتر از $0/3$ است و آنها را در ۵ عامل خوشه‌بندی کرده است؛ که بر اساس میانگین بیشترین عامل نتایج ماتریس چرخش یافته عامل‌ها ارائه شده است. طبق این نتایج در عامل اول ۶ مؤلفه، در عامل دوم ۴ مؤلفه، در عامل سوم ۳ مؤلفه، در عامل چهارم ۳ مؤلفه، در عامل پنجم ۱ مؤلفه و در عامل ششم ۱ مؤلفه قرار گرفته شده است. نمودار دندروگرام راهکارهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به‌منظور خوشه‌بندی مؤلفه‌ها در ادامه آورده شده است.

شکل ۴): نمودار دندروگرام راهکارهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی

نتیجه‌گیری

هدف از مطالعه حاضر طراحی الگوی آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی در دوره ابتدایی است. این پژوهش با توجه به اینکه بخش اعظم یادگیری کودکان در دوره ابتدایی با بازی و آموزش‌های عینی و عملی صورت می‌گیرد، شیوه بسیار اثربخش انتقال تعالیم اسلامی و تربیت آنها را بر مبنای آموزش هنر پیشنهاد داده است. همان‌طور که از تجزیه و تحلیل یافته‌ها برمی‌آید، در زمینه آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی ۵ مؤلفه استخراج شد که شامل اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، روش‌های تدریس، فعالیت‌های آموزشی، کمبودها و در نهایت راهکارهای مناسب جهت ارتقاء کیفیت آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی می‌باشد. این یافته‌ها نیز با استفاده از روش کیو امتیازدهی و با استفاده از تحلیل عامل اکتشافی و خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی تجزیه و تحلیل شد. همان‌طور که نتایج تحلیل عاملی نشان داد، تمام مؤلفه‌های شناسایی شده بر افزایش کیفیت آموزش هنر در تربیت اسلامی دانش‌آموزان دوره ابتدایی مؤثر بوده و برجسته‌سازی این مؤلفه‌ها در الگوی ارائه شده خواهد توانست معلمان را در تعلیم و تربیت اسلامی که هدف اصلی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران است، راهنمایی و هدایت نماید. زمانی که تربیت اسلامی مطرح می‌شود، ابهاماتی نیز به دنبال آن می‌آید. این ابهامات به موقعیت سنی فراگیر، هدف از این نوع تعالیم متناسب با سن فراگیر و نیازهای جامعه و همچنین شیوه انتقال آن به فراگیران، اشاره دارد. اگر یک چارچوب مرجع برای این مهارت‌های اساسی تدوین گردد، بدون تردید می‌توان خلاءهای موجود را پرکرد و به ترویج تعالیم اسلامی و کاربردی کردن آن در زندگی پرداخت. همان‌طور که در بخش‌های قبلی این مطالعه ذکر شد، نتایج تحقیقات نشان داده است که آموزش هنر تأثیر بسیار زیادی در یادگیری تعالیم معنوی و مذهبی دارد و بهره‌گیری از آن را می‌توان به‌عنوان یک بخش جدایی‌ناپذیر در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی دانست (علی حسینی، ۱۳۹۹؛ زیباکلام و

همکاران، ۱۳۹۵؛ مرادیان محمدیه و ترکاشوند، ۱۴۰۰؛ یعقوبزاده و آهنی، ۱۳۹۵؛ اردشیری و همکاران، ۱۴۰۱؛ مهدی‌زاده تهرانی و همکاران، ۱۳۹۸؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۵؛ بختیاری و خلجی، ۱۳۹۱؛ آریف و همکاران، ۲۰۲۳؛ ایفندی و همکاران، ۲۰۲۳) علاوه بر این، (زمانی دارانی، ۱۳۹۶؛ اسود و اسلامی، ۱۴۰۰؛ مهدی‌زاده تهرانی و همکاران، ۱۳۹۸؛ ذوالفقاریان و کیان، ۱۳۹۳) به کمبودهایی از جمله نبود محتوای تخصصی، کم‌اهمیت شمردن درس هنر، کمبود بودجه، عدم برخورداری معلمان از تخصص و مهارت کافی برای تدریس هنر، عدم همکاری والدین و ناآگاهی آنها از اهمیت هنر، کمبود زمان و اختصاص زمان درس هنر به دروس دیگر اشاره داشتند، که با نتایج این پژوهش همسو است؛ و این چیزی است که در این مقاله به آن توجه ویژه شده و با بررسی دیدگاه‌ها و نظرات معلمان خبره و باتجربه به طراحی الگویی کاربردی منتج شد. این الگو شامل مؤلفه‌هایی است که مسیر تعالی و توسعه اسلامی و تحقق اهداف تربیت اسلامی را در آموزش و پرورش هموار خواهد ساخت. در این الگو اهداف تربیت اسلامی در آموزش و پرورش، فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، فرایند اجرای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، شرایط مداخله‌گر در آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، و عوامل علی مؤثر در آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی معرفی شده است و در نهایت دو نوع پروتکل برای آن در نظر گرفته شده که عبارت‌انداز پروتکل‌های فردی شامل: رشد و تعالی اخلاقی و رفتاری، تقویت ارزش‌ها و باورهای دینی و مذهبی و روحیه معنوی، یادگیری مهارت‌های اساسی تعالیم اسلامی، شناخت اولیاء و انبیاء الهی و شیوه و عادات زندگی آنها و برون‌دادهای اجتماعی شامل: شناخت هویت اسلامی-ایرانی، احترام به ارزش‌ها و باورهای جامعه، یادگیری آموزه‌های اسلامی متناسب با نیازهای جامعه، کمک به پیشرفت همه‌جانبه اسلامی در جامعه کودک و نوجوان، تحقق اهداف تربیت اسلامی در جامعه کودک و نوجوان است. در صورت دستیابی به برون‌دادهای معرفی شده در الگو مسیر آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی، مسیری صحیح بوده و پیشنهاد آن توسط نویسنده بسیار به جا و تأثیرگذار است و یکی از دغدغه‌های جامعه تعلیم و تربیت اسلامی که چگونگی انتقال مفاهیم اسلامی به کودکان و نوجوانان است، تا حدودی برطرف خواهد شد. علاوه بر این تجزیه و تحلیل بخش کمی پژوهش حاکی از آن است که تمام مؤلفه‌ها در زمینه فعالیت‌های آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی که شامل ۲۰ مؤلفه و ۶ عامل، روش‌های تدریس آموزش هنر که ۱۱ مؤلفه و ۵ عامل، اهداف آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی با ۲۷ مؤلفه و ۷ عامل، کمبودهای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی با ۱۸ مؤلفه و ۶ عامل و راهکارهای بهبود کیفیت آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی با ۱۲ مؤلفه و ۵ عامل، مناسب بوده و بار عاملی هیچ‌یک از

آنها کمتر از ۳/۰ نیست و توجه به آنها از دیدگاه معلمان مهم به نظر می‌رسد. علاوه بر تحلیل عامل اکتشافی مؤلفه‌ها نمودار دندروگرام تمام محورهای مؤثر در آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی به منظور خوشه‌بندی آنها نیز آورده شده است.

این تحقیق نیز همسو با نظریات و تحقیقات مختلف در زمینه تربیت اسلامی تمام اهداف تربیت اسلامی در دوره ابتدایی را تبیین کرده و سپس با انجام مصاحبه با معلمان با تجربه و خیره آموزشی فعالیت‌هایی را که برای انتقال آن به وسیله درس هنر می‌توان در مدارس ابتدایی اجرا کرد را شناسایی نموده و بعد از آن به بررسی کمبودها به منظور ارائه راهکار مناسب پرداخته است، تا بتوان به واسطه آن الگویی طراحی کرده و دانش‌آموزان را با معلومات اسلامی آشنا ساخته و معنویت و محبت به خدا، استواری در مقابل ظالمان، خضوع، اخوت اسلامی، رحم و مهربانی را در آنها مستحکم ساخت. زیرا در برخی موارد به‌ویژه دوره ابتدایی تعلیم و تربیت اسلامی در کودکان به وسیله هنر و شکل‌هایی از هنر اثرش بسیار بیشتر از صحبت کردن و سخنرانی برای آنها بوده و می‌تواند به شکل مطلوب شخصیت آنها را شکل دهد. از همین رو، ارزش معلم، ارزش هنر، ارزش تلفیق در تعلیم و تربیت اسلامی بسیار زیاد بوده و می‌تواند فراگیران را با اخلاق و آداب اسلامی پرورش داد و پایه‌های اصلی دین اسلام را که چیزی جز حکمت‌آموزی و دوری از گمراهی آشکار را در بر ندارد در آنها تقویت کرد. از همین رو، پژوهشگر این پژوهش اصیل و کاربردی نتایج بدست آمده را موجب تأمین نیاز جامعه می‌داند و دستیابی به اهداف اصلی این تحقیق را مایه افتخار و مباهات در جمهوری اسلامی تلقی می‌کند.

پیشنهادات پژوهش

- ۱- برای آموزش هنر برنامه‌ریزی صورت پذیرد و جایگاه به حاشیه رانده شده این ماده درسی به جایگاه اصلی خود بازگردد.
- ۲- اعتقادات، باورها و ارزش اسلامی به صورت عملی در آموزش هنر به دانش‌آموزان انتقال داده شود.
- ۳- تربیت اسلامی متناسب با نیاز جامعه به دانش‌آموزان آموزش داده شود.
- ۴- در تمام ابعاد برنامه‌درسی پنهان مدارس آداب و اصول اسلامی گنجانده شود.
- ۵- روحانیون با همه وجود و همه همت خود قدم در این راه بردارند و به تبیین دین و آداب و اخلاق اسلامی در مدارس بپردازند.

- ۶- باید به این نکته توجه شود که نیمی از کار آموزش و پرورش، تربیت است و این موضوع مهم نباید نادیده گرفته شود.
- ۷- محیط و فضای مدرسه را به گونه‌ای آماده‌سازی گردد تا تمام ابعاد و فضاسازی آن منشأ تربیت اسلامی باشد.
- ۸- امکانات، وسایل آموزشی و بودجه کافی به‌منظور فراهم ساختن شرایط مناسب برای آموزش هنر مبتنی بر تربیت اسلامی در اختیار مدارس قرار گیرد.
- ۹- جلسات ضمن خدمت تخصصی هنر برگزار گردد و نیروی تخصصی هنر در جهت افزایش کیفیت تدریس هنر جذب شود.
- ۱۰- در جهت هدفمند شدن تدریس درس هنر و طراحی طرح درس توسط معلمان برای این درس محتوای مناسب تدوین گردد.

منابع

۱. ابن مسکویه (۱۳۹۷)، پیرایه جان (ترجمه تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق ابن مسکویه)، مترجم: حسین قدمی، قم، انتشارات آیت اشراق.
۲. اردشیری، محمد؛ علیرضا فقیهی و مژگان محمدی نائینی (۱۴۰۱)، «طراحی الگوی تلفیقی مؤلفه‌های برنامه‌درسی و تربیت زیباشناختی در آموزش عالی»، پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، دوره ۱۰، شماره ۳(۳۹)، ص ۶۱-۷۴.
<https://doi.org/10.30473/etl.2023.65859.3892>
۳. اسود، سیاوش و ادریس اسلامی (۱۴۰۰)، «برنامه درسی آموزش هنر در دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان شهرستان مهاباد»، اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۷، شماره ۱، ص ۱۸۳-۲۱۸.
۴. اسود، سیاوش و ادریس اسلامی (۱۴۰۰)، «برنامه‌درسی آموزش هنر در دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان شهرستان مهاباد»، فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۱۷، شماره (۱) ۵۹، ص ۱۷۵-۲۰۶.
DOI: 10.22051/JONTOE.2021.29322.2897
۵. انصاری مقدم، مجتبی (۱۳۹۹)، «تهدیدات فراروی تربیت اسلامی در عصر حاضر»، مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، دوره ۲، شماره ۵، ص ۱۰۲-۱۱۰.
۶. بختیاری، ابوالفضل و حسن خلجی (۱۳۹۱)، «کارکردهای تربیتی هنر قصه از نظر مولوی»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۲۰، شماره ۱۷، ص ۹۱-۱۰۲.
۷. برخوردار، مهین؛ حسنعلی بختیار نصرآبادی، محمدحسین حیدری و محمدرضا نیستانی (۱۳۹۶)، «واکاوی نقش آموزش هنر در تحقق اهداف برنامه‌درسی صلح‌محور»، پژوهش‌های آموزش و یادگیری، دوره ۱۴، شماره (۲) ۲۶، ص ۹۳-۱۰۷.
۸. پراز، محمدرضا؛ امیرمحمد جوهری و مسعود رضایی (۱۳۹۹)، «تربیت کودک از دیدگاه اسلام»، پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۲، ص ۵۹-۶۹.
۹. حسینی مقدم، معصومه السادات (۱۴۰۰)، «بررسی جایگاه معلم در شکل‌گیری تربیت اسلامی دانش‌آموزان»، پیشرفت‌های نوین در مدیریت آموزشی، دوره ۲، شماره (۴) ۶، ص ۷۶-۸۶.
۱۰. خاکباز، سیده عطیه؛ زهرا رهبرنیا و عظیمه السادات خاکباز (۱۴۰۰)، «بررسی جایگاه آموزش هنر بر مبنای جامعه در کتاب‌های درسی فرهنگ و هنر دوره اول متوسطه»، مطالعات برنامه‌درسی ایران، دوره ۱۶، شماره ۶۰، ص ۳۷-۶۴.

۱۱. دانش‌تراک (۱۴۰۰/۶/۹)، جدول زمانبندی تدریس دروس پایه‌های اول تا ششم سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱، دسترسی آزاد،
<https://daneshterak.ir/product/boodjebandi-1400>
۱۲. درویشی، زهره؛ شهریار شهیدی، محمود حیدری و شهلا پاکدامن (۱۳۹۴)، «اثر بخشی آموزش هنرهای تجسمی با استفاده از بسته آموزشی «آموزش هنر، حامی کودک نوآور» بر خلاقیت کودکان دبستانی»، روان‌شناسی افراد استثنایی، دوره ۵، شماره ۱۷، ص ۸۷-۱۱۱.
۱۳. ذوالفقاریان، ملیحه و مرجان کیان (۱۳۹۳)، «واکاوی تجارب معلمان زن در تدریس هنر در مدارس ابتدایی: یک پژوهش کیفی»، نظریه و عمل در برنامه درسی، دوره ۲، شماره ۴، ص ۱۳۵-۱۶۰.
۱۴. زمانی دارانی، فاطمه (۱۳۹۶)، بررسی مشکلات و محدودیت‌های درس هنر دوره متوسطه اول از دیدگاه معلمان (یک پژوهش کیفی، مورد مطالعه شهرستان فریدن)؛ اولین همایش بین‌المللی و سومین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ۱۳ اردیبهشت، تهران.
۱۵. زیباکلام، فاطمه؛ نجمه احمدآبادی آرانی و آزاد محمدی (۱۳۹۵)، تبیین نقش و جایگاه زیباشناسی و هنر در تعلیم و تربیت اسلامی، هفتمین همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران (فلسفه تعلیم و تربیت و قلمرو علوم اجتماعی و انسانی)، دانشگاه شیراز، اردیبهشت ماه، ۳۰ و ۳۱.
۱۶. سلطانی‌نژاد، نجمه؛ نرگس کشتی‌آرای و سیدمحمد واعظی (۱۳۹۷)، «دلالت‌های حاکم بر برنامه‌درسی در رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی به پدیده جهانی شدن با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی»، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، دوره ۱۵، شماره (۵۷) ۳۰، ص ۴۳-۵۶.
۱۷. سلیمانی، سارا و مبینا خیری (۱۴۰۰)، «فراتحلیلی کیفی بر ویژگی‌های محیطی مؤثر بر خلاقیت کودکان در مدارس و آموزشگاه‌ها»، مدیریت مدرسه، دوره ۹، شماره ۲، ص ۳۰۱-۳۲۹.
۱۸. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، تهران، دبیرخانه شورای انقلاب فرهنگی.
۱۹. سند ملی برنامه‌درسی، ۱۳۹۱/۱۲/۲۸.
۲۰. صابری، رضا؛ امیرحسین کیذوری، سکینه محبی امین و مجتبی پورکریمی هاوشکی (۱۳۹۴)، «طراحی الگوی برنامه درسی هنر آموزش‌های عمومی (ابتدایی و متوسطه)»، مطالعات برنامه‌درسی ایران، دوره ۱۰، شماره ۳۹، ص ۱۳۳-۱۵۴.

۲۱. صالحی، اکبر و مصطفی یاراحمدی (۱۳۸۷)، «تیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبایی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی»، تربیت اسلامی، دوره ۳، شماره ۷، ص ۲۳-۵۰.
۲۲. طباطبایی، مینو؛ پروین عباسی و اعظم مرثب (۱۳۹۵)، «بررسی موانع اجرای درس هنر از دیدگاه معلمان دوره ابتدایی شهر اصفهان»، فصلنامه مطالعات پیش دبستان و دبستان، دوره ۱، شماره ۳، ص ۱-۱۵.
۲۳. عابدینی بلترک، میمنت و ملوکه رضایی زارچی (۱۴۰۰)، «بررسی تأثیر آموزش هنر با رویکرد تربیت هنری بر علاقه به درس هنر و عشق به یادگیری»، مطالعات برنامه‌درسی ایران، دوره ۱۶، شماره ۶۰، ص ۱۲۷-۱۴۶.
۲۴. عباسی، حجت‌الله (۱۴۰۰)، «بررسی تربیت دینی در دو دهه اول انقلاب اسلامی: با تکیه بر «طرح کلیات نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران»، آموزش معارف و تربیت اسلامی، دوره ۲، شماره ۱، ص ۸-۲۶.
۲۵. علی حسینی، مسعود (۱۳۹۹)، «نقش آموزش هنر بر درمان آسیب‌های اجتماعی و تقویت باورهای دینی دانش‌آموزان»، پیشرفت‌های نوین در روانشناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، دوره ۳، شماره ۲۹، ص ۵۰-۶۳.
۲۶. کاویانی، محمد (۱۳۸۸)، «تربیت اسلامی (گذر از اهداف کلی به اهداف رفتاری)»، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دوره ۱، شماره ۳، ص ۷۹-۹۲.
۲۷. کیان، مرجان و محمود مهرمحمدی (۱۳۹۲)، «شناسایی وجوه و ابعاد مغفول برنامه‌درسی هنر دوره ابتدایی»، پژوهش‌های آموزش و یادگیری، دوره ۲۰، شماره ۳، ص ۱-۱۸.
۲۸. مرادیان محمدیه، وحیده و سینا ترکاشوند (۱۴۰۰)، «تیین هنر در اندیشه اسلامی و دلالت‌های آن در اهداف آموزش هنر»، مطالعات هنر و رسانه، دوره ۳، شماره ۵، ص ۷۵-۱۰۰.
۲۹. مرتضوی، سیدمحمد (۱۳۹۲)، «موانع تربیت زمینه‌ساز»، فصلنامه مشرق موعود، دوره ۷، شماره ۲۶، ص ۴۱-۶۴.
۳۰. مطهری، مرتضی (۱۳۸۲)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا.
۳۱. موسوی، ستاره؛ محمدرضا نیسلی، محمدمسعود و احمدرضا نصر (۱۳۹۵)، «رویکرد اسلامی به هنر و برنامه‌های درسی هنری در آموزش عالی»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۲۴، شماره ۳۱، ص ۹-۲۸.

۳۲. مهدی‌زاده تهرانی، آیدین؛ علیرضا عصاره، محمود مهر محمدی و محمدرضا امام جمعه (۱۳۹۸)، «تبیین دیدگاه صاحب‌نظران درباره عناصر برنامه‌درسی آموزش هنر برای ارائه الگوی برنامه‌درسی تربیت معلم هنر (آموزش عالی)»، مطالعات برنامه‌درسی آموزش عالی، دوره ۱۰، شماره ۱۹، ص ۸۹-۱۲۱.
۳۳. مهر محمدی، محمود (۱۳۹۱)، برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، تهران: سمت.
۳۴. مهر محمدی، محمود (۱۳۹۴)، آموزش عمومی هنر: چیستی، چرایی، چگونگی، تهران: انتشارات مدرسه.
۳۵. مهر محمدی، محمود (۱۳۷۷)، «تلفیق در برنامه درسی: تاریخچه، ضرورت، معیارها و اشکال»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، شماره ۱، ص ۱۵-۴۷.
۳۶. میرزایی، مهدی؛ فاطمه حسین‌زاده و عباس عامری‌پور (۱۴۰۲)، «روش‌های تربیتی مؤثر در نهادینه کردن فرهنگ اربعین حسینی»، معارف حسینی، دوره ۸، شماره ۳۰، ص ۴۵-۵۷.
۳۷. میکائیلو، غلامحسین و شهرام واحدی (۱۳۹۵)، «رویکرد تلفیقی به برنامه‌درسی»، رویکردهای پژوهشی در علوم اجتماعی، شماره ۱، ص ۱-۲۰.
۳۸. همت بناری، علی (۱۳۸۵)، «در تکاپوی ارائه مفهومی نو از تربیت اسلامی با تأکید بر آیات و روایات»، تربیت اسلامی، دوره ۲، شماره ۳، ص ۷-۴۰.
۳۹. یعقوب‌زاده، آزاده و لاله آهنی (۱۳۹۵)، «هنر خوشنویسی و تربیت اسلامی»، تربیت اسلامی، دوره ۱۱، شماره ۲۳، ص ۱-۱۷.
40. Arif, A.M.;Nurdin,N.;& Elya,E (2023), Character Education Management at Islamic Grassroot Education: The Integration of Local Socialand Wisdom Valuse,*Journal Management Pendidikan Islam*, 7,2, 435–450. <https://ejournal.unuja.ac.id/index.php/al-tanzim/index>.
41. Boyd, P., Dakota,S., Collins, D.,Hess,L,. Johnson,L,. & Trimble, C (2009), Arts Education Advocacy Tool Kit. Washington,The Kennedy Center Alliance for Arts Education Network. <https://www.kennedy-center.org/education/kcaaen/resources/artseducationadvocacytoolkit.pdf>.
42. Brown,S.R (2003), Empowerment as Subjective Operant. Paper presented at the Workshop on “Measuring Empowerment: Cross– Disciplinary Perspectives” held at the World Bank in Washington D.C, on February 4 and 5,2003.

43. Damio, S.M (2016), Q Methodology: an overview and steps to implementation, *Asian Journal of University Education*, 12(1).105– 122.
44. Duryat, H.M (2021), *Paradigma Pendidikan Islam: Upaya Penguatan Agama Islam di Institusi yang Bermutu dan Berdaya Sain*, Penerbit Alfabeta.
45. Efendy, R.; Rahman, A.; Karim, A.R (2023), Scientific Transformation of Islamic Boarding schools through Role of Alums the Islamic Education Study Program, *AL, Hayat: Journal of Islamic Education*, 7, 2, 355–369.
<https://doi.org/10.35723/ajie.v7i2.349>.
46. Herbert, J.D; & Mc Murray, J (1896), *The Education of Children. Publication by Longmans, Green and co.*
47. Ravshanbekovich, M.R (2022), Didactic Principles In Fine Art Teaching And Factors Of Using The Spirtual Heritage Of Great Thinkers In Fine Art Lessons, *Journal NX—A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 8, 11.56–60.
48. Tabroni, I.; Bumi, A.R (2022), Implementation of Islamic Education Learning with Social Care Participants Educated, *Jurnal Multidisiplin Madani*, 2, 2, 805–810. <https://journal.yp3a.org/index.php/mudima/index>.